

Türkiye ve Kırgızistan'da Çiftçilere Sağlanan Teşviklerin Karşılaştırılması ve Tarım Sektörünün Görünümü

Özet

İklim değişikliği, hızlı nüfus artışı, salgın hastalıklar ve girdi maliyetlerindeki yüksek fiyat artışları başta tarım olmak üzere tüm sektörleri büyük ölçüde etkilemiştir. Döviz kurlarındaki artışların yanı sıra tohum, gübre ve tarım ilaçlarına gelen zamlar, hava koşullarındaki değişikliklerle birleşince çiftçileri zor durumda bıraktı. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü (FAO) ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) tarım sektörünün krizlere karşı daha dayanıklı olduğunu söylese de, Türkiye ve Kırgızistan'daki çiftçiler hükümetlerinden bu alandaki desteklerini artırmalarını istiyor. Türkiye ve Kırgızistan'da hükümet politikaları oluşturulurken çeşitli destek yöntemleri araştırılıyor. Bu alandaki en önemli gelişme çiftçi kayıt sisteminin kurulmasıdır. Doğrudan gelir desteği, fiyat desteği, girdi desteği ve kredi desteği Türkiye'de çiftçilere verilen başlıca destekler arasında yer alıyor. 2024 yılında Tarım ve Orman Bakanlığı ve çeşitli belediyeler gübre, tohum, fidan, fide ve tarımsal sulama dahil olmak üzere tarımsal destek sağlayacaktır. Ne yazık ki Türkiye'deki pek çok çiftçi bu kaynaklardan habersiz. Aynı sorunlar Kırgızistan için de geçerlidir.

Bu çalışmada, her iki ülkede de çiftçilere sağlanan destekleri incelenmiş ve bunların yararlılığı ile çiftçilerin istek ve beklentileri değerlendirilmiştir. Bir literatür çalışmasıyla her iki ülkeye ve çiftçilere öneriler sunulması amaçlanmıştır.

Comparison of Subsidies Provided to Farmers in Turkey and Kyrgyzstan and the Outlook of the Agriculture Sector

Abstract

Climate change, rapid population growth, epidemics, and high price increases in input costs have greatly affected all sectors, especially agriculture. Increases in exchange rates, as well as the resulting increases in seeds, fertilizers, and pesticides, coupled with changes in weather conditions, have left farmers in a difficult situation. Although the Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) and the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) say that the agricultural sector is more resilient to crises, farmers in Turkey and Kyrgyzstan are asking their governments to increase support in this field. Various support methods are being investigated while government policies are being created in Turkey and Kyrgyzstan. The most significant development in this area is the establishment of a farmer registration system. Direct income support, price support, input support, and credit support are among the primary supports given to farmers in Turkey. In 2024, the Turkish Ministry of Agriculture and Forestry and various municipalities will provide agricultural support, including fertilizer, seeds, saplings, seedlings, and agricultural irrigation. Unfortunately, many farmers in Turkey are unaware of these resources. The same issues apply to Kyrgyzstan.

In this study, we examined the support provided to farmers in both countries and assessed its usefulness, as well as farmers' wishes and expectations. Through a literature study, we aimed to offer suggestions to both countries and farmers.

Assoc. Prof. Dr. Günce Demir (Kırıkkale University, Kırıkkale, Türkiye)

ORCID 0000-0001-7747-6769 gunceyilmaz@gmail.com

Assoc. Prof. Dr. Seyil Najimudinova (Kyrgyz-Turkish Manas University, Bishkek, Kyrgyzstan)

ORCID 0000-0003-3848-6635 seyil.najimudinova@manas.edu.kg

Mrs. İlham Yılmaz (Celal Bayar University, Manisa, Türkiye)

ORCID 0000-0003-0449-8435 ilhamyilmaz@gmail.com

1 Giriş

Gelişen ve değişen günümüz dünyasında insan ihtiyaçları her ne kadar teknoloji ağırlıklı olsa da çağlar boyu tarım ve tarıma dayalı sektörler hep önemli olmuştur. Yaşamın devamı için en önemli fiziksel ihtiyaçlarının başında beslenme gelmektedir. Sağlıklı bir toplum oluşturmak ve sosyo-ekonomik kalkınmayı sağlamak için ilk adım yeterli ve dengeli beslenmektir. İnsanlar yerleşik hayata geçilen dönemden itibaren toprağı işlemiş, ondan elde ettiği ürünlerle kendi ihtiyaçlarını karşılamışlardır. Kendi ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra da kalan fazla ürünleri önce takas yöntemiyle daha sonra da pazar alanlarında satarak gelir elde etmeye başlamışlardır. Böylece “Ekonomi” kavramından da söz edilmeye başlamıştır.

Ekonomi, doğada bulunan sınırlı sayıdaki üretim faktörlerinin, bireylerin bütün ihtiyaçlarını karşılamak üzere, nasıl ve hangi alternatiflerde kullanılacağını inceleyen bir bilim dalıdır (Gürler, 2008: 1). Tarım sektörü de ülke ekonomilerini oluşturan temel sektörlerden biridir. Günümüzde tarım denildiği zaman genellikle bitkisel üretim anlaşılmaktadır. Fakat tarım çok daha kapsamlı bir kavramdır. Bitkisel üretimin yanı sıra hayvancılık, ormancılık ve su ürünlerini de kapsamaktadır. Tarım sektörü, pek çok besin maddesini üretmesi bakımından oldukça önemlidir. Ayrıca sadece gıda maddelerini üretmekle kalmayıp, aynı zamanda bu maddeleri işleyerek çeşitlendirerek bireylerin de bu maddelere olan ihtiyacını karşılar. Tarım sektörü toplumların sağlığı ve kalkınması için de hizmet veren bir sektördür.

Tarım sektörü, ülkelerin ekonomik ve sosyal gelişimi için çok gereklidir. Tarih boyunca ilkel yöntemlerle, elle ve basit araçlarla toprağı işlemek mümkün olmuştur. Antik kentlerde sulama sistemlerinin yer alması her toplumun tarıma verdiği önemi ortaya koymak için bir örnektir. Tarımsal faaliyetler insanoğlunun var oluşundan günümüze kadar üretim faaliyetleri ve toprak mülkiyeti açısından çeşitli evreler geçirmiştir. Bu dönemler; toplayıcılık, avcılık, balıkçılık, ilkel ziraatçılık, geçimlik tarım, uzmanlaşmış tarım ve modern tarım olmak üzere çeşitli başlıklar altında incelenebilir (Direk, 2012: 18).

İlk dönemlerde avcılık ve toplayıcılık dönemi ile başlayan tarımsal faaliyetlerin yerini günümüzde, bilgi ve teknolojinin kullanıldığı uzmanlaşmış ve planlı tarım işletmeciliği almıştır. Konuya toprak işleme olarak bakıldığında; Sanayi Devrimi sonrası makineleşmenin yarattığı kolaylıkla, tarımın her alanında daha az beden gücü kullanılarak, daha kısa sürede toprağı işlemek ve kültürleşmek mümkün olmuştur. Teknoloji ve bilim ilerledikçe gübre ve çeşitli zararlılarla baş etme ve sulama sistemleri de gelişmiştir. Dünya nüfusunda yaşanan hızlı artış, bireysel ihtiyaçların çeşitlenmesi ve artan iklim sorunları son yıllarda tarım sektöründe sorunları tetiklemiştir. Yaşanan bu sorunlarınla ile mücadele edebilmek adına üretimi arttırmak, çiftçileri bilgilendirecek platformları oluşturmak ve gıda güvenliğini sağlamak amacıyla tarım politikaları geliştirilmektedir. İkinci dünya savaşı sonrasında gelişmiş ülkeler çeşitli tarım politikaları geliştirerek çiftçilerin maksimum kar elde etmeleri ve bu karı yeniden üretim için kullanmalarını destekleyecek politikalar oluşturmuşlardır. Böylece ürünler için belirlenen fiyatların belli bir sınırın altına düşmesin de önüne geçilmiştir. Bunun yanı sıra hükümetlerce uygulan üretim kotaları da çiftçilere katkı sağlamıştır. Ancak sanayi geliştikçe kırsal alandan büyük şehirlere göç olgusu tüm dünya da ve Türkiye’de artış göstermiştir. Özellikle 1950lerde başlayan kırdan kente göç toplumsal yapıda farklılaşmalara sebep olmuştur. Genç nüfusun artması, makineleşme ve eğitim olanaklarının büyük şehirlerde daha fazla olması kentleri birer cazibe merkezi haline dönüştürürken köylere ve tarıma ilgi azalmıştır. Ancak iklim krizi ve dünya genelinde yaşanan pandemi sonrasında organik tarımın önem kazanmıştır. Bu durum tersine göçü başlatarak kentlerde sıkılan ve/ya tutunamayan bireyler köylere giderek tarıma yönelmeye başlamışlardır. Böylece son yıllarda hem Türkiye’de hem de Kırgızistan’da tarım yeniden önem kazanmaya başlamıştır. Kırsalda yaşayan nüfusun artması ve buna bağlı olarak ekonominin kırsal alanda yeniden canlanması, çevrenin ve doğal kaynakların korunması, kırsal kalkınma politikalarını desteklemek, yeni yatırımlar ile projeler geliştirmek her iki ülke için de hükümet politikaları uygulamasında gerekli bir çaba olacaktır.

2 Dünya’da Tarım Sektörünün Gelişimi

İnsanoğlunun beslenme ihtiyacı Dünyanın her bölgesinde çok önemlidir. Bu nedenle beslenme ve tarım sektörü, ülkelerin gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun, tüm ülkelerin ekonomik yaşamlarında büyük önem arz eder. Çünkü insanların yiyecek ihtiyacının karşılanması için gereken gıda maddeleri ile gerekli hammaddeler tarım sektörüyle sağlanmakta ve bunun da ikamesi bulunmamaktadır.

Tarım sektörü, ilk dönemlerde toprağın uzun dönem nadasa bırakılması ve sadece hayvan gübresi ile toprağın beslenmesi nedeniyle istenilen gelişmeyi sağlayamamıştır. Sanayi devrimi ile insan gücünün yerini makinelerin alması ve toprağı belirli zaman aralıkları ile ürün ekilmesi ile verimlilik artmıştır. Bunların dışında Sanayi Devriminin tarımı geliştirmede diğer etkilerini; Gelişmiş makinelerin tarım üzerinde uygulanması, kimyanın ve biyolojinin tarıma uygulanması, deniz ve kara ulaşımındaki gelişmelerin tarım üzerindeki ekonomik etkisi olarak üç ana başlık altında noktada toplanabilir (Dinler, 2014: 8).

Dünyada yaşanan gelişmelerin yanı sıra kişilerin gelirlerinde yaşanan artışlar ve dünya ticaretindeki gelişmelerle birlikte kişi başına düşen tüketim de artışın olmasına paralel, tarımsal mamullerin üretiminin gelecekte de artış göstermesi beklenmektedir. Ayrıca dünyada yaşanan önemli ekonomik dalgalanmalar, birçok

tarımsal mamulün fiyatlarında artışa yol açmıştır. Birleşmiş Milletler (BM) raporlarına göre, tarımsal mamullerdeki fiyat artışlarının devam etmesi ile birlikte, gelecekte Afrika Kıtası başta olmak üzere birçok üçüncü dünya ülkesinin gıda temini sorunu yaşayacağı ve 2025 yılında Afrika Kıtası'nın 1 milyarı aşan nüfusunun sadece %25'ini besleyebilecek kapasiteye sahip olacağı tahmin edilmektedir.

Tarım insanlık için bir yaşam biçimi olup iş ve aile yaşantısını bütünleştiren bir sektördür. Tarımsal faaliyetler içinde insan ve canlı bir materyal barındırdığı için sürekli bir bakım ve ilgi söz konusudur. Bu gerçek tüm dünya ve ülkemiz için de geçerlidir.

3 Türkiye’de ve Kırgızistan’da Tarım

Beslenme, insanlar için fiziksel ve yaşamsal ihtiyaçlarının en başında yer almaktadır. Bu nedenle de toprağı ekip biçmek tarih boyunca hep önemli olmuştur. Özellikle 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı nüfus artışı, insan ihtiyaçlarının çeşitlenmesi gıda sektörünün stratejik açıdan önemini daha da artırmıştır.

Daha önce de söz edildiği gibi Tarım denildiğinde ilk olarak akla bitkisel üretim gelmektedir. Oysa tarım içeriği bakımında çok kapsamlı bir kavramdır. Bitkisel üretimin yanı sıra hayvancılık, ormancılık ve su ürünlerini de içine almaktadır (Olalı vd., 1987: 3). 2000’li yıllarda bu kavramın içeriği çok daha çeşitlenmiş, teknolojiye yaşanan değişimler ve iletişimin hızlı ve kolay olması nedeniyle her ülkede yapılan tarım faaliyetleri hakkında bilgi sahibi olunabilir olmuştur. Hangi ürünün ne şartlar altında yetişeceği bilgisi günümüzde telefonlara bitkiyi göstererek bile erişilebilir hale gelmiştir.

Doğan, Arslan ve Berkman 2015 yılında yapmış oldukları; “Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları” adlı çalışmada tarım sektörünün Türkiye’de 80’li yıllara kadar ekonomi için oldukça önemliyken 80 sonrasında serbest piyasa ekonomisine geçişin etkisiyle hizmet sektörünün önem kazandığını, ayrıca teknolojiye yaşanan gelişmeler sebebi ile tarım sektörünün her geçen gün etkisini kaybettiğini saptamışlardır (Doğan vd., 2015: 29). Daha önce de söz edildiği gibi küresel ısınma, hızlı nüfus artışı ve köyden kente göç olgusu da bu etki kaybında belirleyici olmuştur. Tarım sektörüne Türkiye açısından bakıldığında, 70’li yaşları yaşayan insanların anılarında ilk okulda öğrendikleri “Türkiye kendi ürettikleri ile yetinebilen bir ülkedir” bilgisi ne yazık ki artık geçerli olmasa da yurt içi gıda ihtiyacının karşılanması, sanayi sektörüne girdi temini, ihracat ve yarattığı iş gücü fırsatları açısından tarım halâ çok önemlidir.

Dünya Bankası verilerine göre; tarımsal katma değer 3,26 trilyon dolar ile 2021 yılı itibarıyla 96,4 trilyon dolarlık küresel milli gelirin yaklaşık %4,1’ini oluşturmaktadır. Küresel milli gelirin yaklaşık %78’ini üreten 20 ülke, tarımsal hasılanın da %56’sını üretmektedir. Türkiye de Tarım sektörünün milli gelirden aldığı paya bakıldığında; 1980’de tarım sektörü milli gelirden %26 civarında pay alırken, 2022 yılına bakıldığında ise milli gelir payı yaklaşık %5 oranına kadar gerilemiştir. Bu oran 2023 yılının birinci çeyreğine bakıldığında ise %4’e kadar düştüğü görülmektedir. Türkiye genelinde özellikle 80’lerde yaşanan köyden kente göç dalgası kentlerde apartmanlaşma sebebiyle betonarme binaların artışı tarımsal üretimin giderek azalmasına sebep olmuştur. Yukarıda belirtilmiş olan rakamlarda bu azalmanın önemli bir kanıtıdır (Ticaret, 2023).

Kırgızistan verilerine bakıldığında ise 198.500 km yüz ölçüme sahip ülkede tarım en önemli ekonomik kalemlerden biridir. Türkiye ile kültürel, sosyal ve ekonomik bağları kuvvetli olan ülke yaklaşık 6.931.000 nüfusa sahiptir. Ekonomik açıdan bakıldığında Kırgızistan coğrafi olarak dağlık yapıya sahip bir ülkedir. Kırgız halkı daha çok göçebe hayatı benimsediğinden ve hayvancılıkla uğraştığından XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında, Kırgızistan ekonomisinde diğer Avrupa ülkelerindeki gibi bir gelişme olmadığı görülmektedir (Koçiev, 2007: 57). Kırgızistan, 1991 yılında Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla bağımsızlığını ilan etmiştir. Bağımsızlık sonrası, daha önceden Sovyet sistemine entegre olmuş ekonomisini yeniden yapılandırma sürecine girmiş ve tarım öncelikli konulardan biri olmuştur. Özellikle dağılma süreci sonrası hızlı ekonomik küçülme sürecini durdurmak amaçlanmıştır. Kırgızistan ekonomisinde altın üretimi önemli yer tutmaktadır. Verimli su kaynaklarına sahip olan ülke her ne kadar dağlık bir yapıda olsa da bereketli topraklara sahiptir. Bu durum tarım sektörünü ülke için önemli bir dayanak kılmaktadır.

Tarım sektörü, her zaman Kırgızistan ekonomisinde oldukça önemlidir. Ayrıca SSCB dağılımı sonrası Kırgızistan tarım üretimini artırmayı başarabilmiş olan tek ülkedir. Kırgızistan’ın tarım politikaları açısından izlediği yolun başarısını ortaya koyan en temel unsur bu artıştır. Kırgızistan’ın tarımsal üretiminin %40’ı özel sektöre ait küçük çiftlikler tarafından gerçekleştirilmektedir. İlginç olan şey Kırgızistan’da devletin üretimdeki payı oldukça düşüktür (sadece % 5). Tarımsal üretim daha çok Kırgız ailelere ait tarlalarda aile işletmesi olarak yapılmaktadır. Tahıl üretimi ve özellikle buğday üretimi tarımsal üretiminin yarısını oluşturur. Hükümetin uygulamış olduğu ithal politikalarla tahıl üretimi tek başına Kırgız GSYH’sinin % 10’unu oluşturmaktadır. Ülkede üretilen başlıca tarım ürünleri pamuk, tütün, şeker pancarı, meyve ve sebzeler (DEİK, 2012:11).

Kırgızistan ve Türkiye de tarım hep önemli olmuştur ve olmaya devam edecektir. Burada en önemli nokta her iki ülke için hükümetlerin tarım sektörü ve çiftçiler için destekleyici politikalar üretme faaliyetlerinin ortaya konması ve ihtiyaçlara göre de geliştirilmelidir.

4 Tarım Sektörünün Sorunları

Avcılık ve toplayıcılıkla başlayan tarım süreci, daha önce de söz edildiği gibi iç ve dış pek çok faktörden etkilenmektedir. 1980’li yıllara kadar Türkiye ekonomisinin en önemli yapı taşlarından olan tarım sektörü, 1980’li yıllardan sonra dışa bağımlı liberalleşme, serbest piyasa ekonomisine geçiş, sanayi-hizmet ve inşaat sektörlerindeki hızlı gelişim gibi çeşitli nedenlerle gerilmeye başlamıştır. Diğer sektörlerin daha hızlı büyümesi nedeniyle, GSYİH içerisindeki tarımın payı yıllar itibarıyla oransal olarak gerilemektedir. Günümüzde tarım sektörünün içerisinde bulunduğu başlıca sorunları aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür (Yalçınkaya, Yalçınkaya ve Çılbant, 2006: 102):

1. Ülkemizde uygulanmakta olan miras hukuku, tarım arazilerinin parçalanarak küçülmesine neden olmaktadır. Bu da tarımsal verimliliğin azaltılmasına yol açmaktadır.
2. Tarım işletmelerinde uzmanlaşma yaygın değildir.
3. Gübre, tarım ilaçları gibi temel üretim girdilerindeki aşırı fiyat artışları, karlılığı önemli ölçüde düşürmüştür.
4. Devletteki küçülme politikaları sonucunda, geçmişte çiftçilere başarılı hizmetler sunan; zirai mücadele, toprak-su gibi bazı kurumların ortadan kaldırılması verimlilikte azalışlar ortaya çıkmıştır.
5. Uluslararası Para Fonu (UPF: IMF), Dünya Bankası (DB: WB) ve A.B. gibi kuruluşların yapmış olduğu dolaylı müdahaleler, tarım işletmelerini olumsuz yönde etkilemektedir.
6. Geçmişte girdi bazında verilen devlet desteği, zamanla doğrudan gelir desteği haline dönüştürülmüş, bu durum gerçek üreticilere önemli bir katkı sağlamamıştır.
7. Çiftçilerin eğitimi ve modern tarım teknolojilerinin kullanımında istenilen seviyeye ulaşılamamıştır.
8. Hayvan hastalıkları ile mücadelelerde yetersiz kalınmıştır.
9. Çiftçiler içinde bulundukları örgütsüzlük nedeniyle çoğu zaman mamullerini pazarlama sorunu ile karşı karşıya kalmışlardır.
10. Üretim planlamasının olmayışı nedeniyle çiftçilerin üretmiş oldukları ürünleri satamamaktadır.

Türkiye’nin tarım sektörüyle ilgili en önemli sorunlarından biri de, tarımsal arazilerin küçük olması ve kırsal kesimlerdeki işsizlik ve buna bağlı köyden kente göç sorunudur. Miras yoluyla küçülen tarımsal işletme büyüklüğü, özellikle son dönemlerde tarım reformunun gerekliliğini ortaya koymuştur ve bunun sonucunda da çeşitli önlemlerin alınmasını sağlamıştır (Uçak, 2011: 9).

Konuya Kırgızistan açısından bakıldığında Orta Asya’nın verimli ve su sıkıntısı yaşamayan topraklarına sahip olan Kırgızistan’da tarım önemli sektörlerden birisidir. Sovyet Birliği yıkılmasından sonra bağımsızlığını kazanan Kırgızistan 1991-1995 yılları arasında siyasi değişikliğin etkisiyle tarım sektöründe de büyük bir kriz dönemi yaşamıştır. 1995 yılında tarım sektörünün GSMH’nin içindeki payı %43,9 iken, 2005 yılında %33,3 ve 2015 yılında ise %15,9’una oluşturmıştır. Kırgızistan’da daha çok özel mülkiyete dayalı küçük aile işletmelerinin var olduğu bir tarımsal yapı mevcuttur. Tarım sektöründe 1990 yılında başlatılan reformlar sonucunda 1991 yılında 2000 kollektif-işletme yerine 1994 yılında 20000 kooperatif oluşturulmuş ve 2001 yılında bu sayı 250000’den fazla küçük aile işletmeleri haline dönüşmüştür. Kırgızistan’da halkın %65’i kırsal kesimde yaşamakta ve toplam nüfusun yaklaşık %30 u tarım sektöründe çalışmaktadır. Tarım sektörünün GSMH’deki payının azalması, Kırgızistan’da hizmet ve sanayi sektörünün gelişmekte olduğunu göstermektedir. Kırgızistan da tarımda kayıt sistemine geçiş zaman almıştır. Kırgızistan’da ülke genelinde Tarım ve Hayvancılık alanlarını kapsayan detaylı bilgileri içeren İstatistik kayıtlar ilk defa 2003 yılında Kırgızistan İstatistik Kurumu tarafından yapılmış, ve 2004 yılında yayınlanmıştır. Bu verilere göre Kırgızistan’da tarım alet ve makinaları varlığı çok düşük düzeyde olduğu görülmektedir (Baydar, Yumak 2000:64). Toprak reformu 1998’den beri çok tartışmalı bir konudur ve yavaş ilerlemiştir. Sulama altyapısı kötü durumdadır ve devlet tarafından iyileştirilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri Çalışma Bakanlığı’nın açıkladığı verilere göre tarımda çalıştırılan çocuk işçi sayısı da fazladır. Kırgızistan özelinde tarım alanında gerçekleştirilen reformlar, uygulanan makroekonomik kurumsal değişikliklerle birlikte tarımın GSYİH içindeki payının önemli derecede azalmasına yol açmıştır. Böylece, 2005-2012 yılları arasında ülkenin GSYİH’si %23 artmıştır; aynı dönemde tarımsal üretim sadece %8 oranında büyümüştür.

Reformların başlangıç döneminde tarımın GSYİH’deki payı %32,0-33,0 civarında iken, 2012 yılında bu rakam %16,7’yi aşamamıştır (Egeli, Emsen 2002:103-116). Bu durum genel olarak sektördeki istikrarsız büyümeden kaynaklanmaktadır. Özellikle bitki yetiştirme konusunda (patates ve sebze dışında) dengesiz büyümenin yaşandığı görülmektedir. Genel olarak tarım ürünlerinin üretimi potansiyel üretimden çok uzaktır ve azalma eğilimi devam etmektedir. Dolayısıyla nüfus artışı da dikkate alındığında, piyasada giderek artan ihtiyaçların karşılanması açısından sıkıntılar yaşanmaktadır. Başlıca gıda malzemeleri tüketimi ile ilgili göstergeler ülkedeki ekmek, patates, sebze, et ve bitkisel yağlar tüketimi açısından %100 güvenlik altında ve minimum fiziki gereksinme normunun üzerinde olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak, başka gıda malzemelerin güvenliği ise ancak %19,0 ila %97,0 arasında değişim göstermektedir (Emsen, Ersungur, Polat,2011:34). Ülkede et, şeker, yumurta ve meyve minimum gereksinme normlarının altındadır. Konuya bu açıdan bakıldığında özellikle düşük gelirli küçük aile işletmelerine

hem Türkiye ‘de hem de Kırgızistan’da devlet ve özel kurumlarca çeşitli destekleme faaliyetlerine ihtiyaç duyulmaktadır.

5 Çiftçi Destekleme Nedir?

İnsanoğlu farklı yerlerde yaşamlarını sürdürmektedir. Kırsal alanlarda yaşayanlar kentte yaşayanlarla karşılaştırıldığında ekonomik ve sosyal açıdan daha geri sosyal imkanlara sahip olduğu bir gerçektir. Bu nedenle kırsal bölgelerde yaşayan bireylerin yaşam koşullarının iyileştirilmesi için yapılan girişimler basit bir tanımlamayla “kırsal kalkınma” olarak adlandırılır (Can vd., 2007: 43). Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllarda sanayinin de çok gelişmemiş olması nedeniyle nüfusun %80’i kırsal kesimde yaşamakta, çalışanların %70’i tarım sektöründe çalışmakta ve milli gelirin yarısından daha fazlası tarım sektöründen elde edilmekteydi (Turp, 2018: 18). Bugün çeşitli olumsuz çevre ve ekonomik koşullar nedeniyle bugün tüm dünyada ve Türkiye’de uygulanan tarım politikaları tekrar gözden geçirilmekte ve çeşitli tarım destekleme politikaları uygulamaktadır. Çiftçi desteği denildiğinde, tarımsal üretimle ilgili bireylere yani çiftçilere üretim ve satış alanında sağlanan her türlü destek anlaşılmaktadır. Verimli ve kaliteli üretimin her zaman gerçekleştirilememesi, çeşitli ekonomik ve sosyal yetersizlikler, uygulanan yanlış politikalar gibi çeşitli nedenlerle ortaya çıkan sorunların giderilmesine dönük çalışmalar Kırsal Kalkınma Politikalarının geliştirilmesini zorunlu kılmıştır (Günaydın, 2009: 176). Kırsal Kalkınma politikaları gelişen ve değişen koşullara, ihtiyaçlara göre gerekli düzenlemelere de ihtiyaç duymaktadır.

Başaran’ın 2019 yılında yapmış olduğu “Türkiye Tarımının Genel Görünümü ve Küçük Üreticilerin Varlığı Üzerine Sosyolojik Bir Analiz” adlı çalışmasında küçük ölçekli, genellikle aile bireyleri ve akrabalar tarafından gerçekleştirilen çiftçilik, Türkiye’de tarımsal üretimin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Ancak küçük aile çiftliklerinin, büyük üreticiler kadar hak ettikleri emeğin karşılığını alamadığından söz edilmektedir (Başaran, 2020: 55).

Bu tür sorunları ortadan kaldırmak ya da azaltmak için uygulanan destekler günümüzde; Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu (TKDK), Tarım ve Orman Bakanlığı, belediyeler, Tarım Kredi Kooperatifleri ve çeşitli bankalar aracılığı ile sağlanmaktadır. Türkiye’de uygulanan Çiftçi Kayıt sistemi çiftçiler açısından oldukça önemlidir. Hem nicel hem de nitel olarak kullanılan bu sistem ile ihtiyaçlar daha akılcı ve önleyici olarak belirlenebilmektedir.

6 Türkiye’de ve Kırgızistan’da Uygulanan Çiftçi Destekleme Uygulamaları

Türkiye’de ve Kırgızistan’da tarım, ekonomik, ihtiyaçların temini ve sağladığı iş gücü açısından sektörün çağlar boyu gündemde olmasına neden olmuştur. Türkiye’de uygulanan çiftçilere yönelik destekleme faaliyetleri ve politikaları Cumhuriyet’in ilanından 1990’lı yıllara gelinceye kadar daha çok çiftçiye koruyucu, destekleyici ve gerektiğinde önleyici faaliyetler olarak gerçekleşmiştir (Acar, 2006: 25). Zamanla bu destekler ihtiyaçlar ve koşullar nedeniyle değişiklik göstermiş, ülkede uygulanan politikaların da etkisi olmuştur. Desteklenen ürün sayısı ve ödenecek miktarlar zamanla farklılık göstermiştir. Örneğin 1990 yılında desteklenen ürün sayısı 10 iken 1999’da bu sayı tekrar yükselişe geçerek 26’ya çıkmıştır. 5 Nisan 1994 tarihinde yürürlüğe giren “Ekonomik Uygulama Paketi” çerçevesinde destekleme uygulana ürün sayısının hububat, tütün ve şeker pancarıyla sınırlandırılmıştır (Narin vd., 2004: 13). Zamanla bu değişiklikler devam etmiştir. Örneğin bugün ülkemizde ülke politikalarının ve ihtiyaçların etkisiyle tütün bu destek dışındadır. Daha sonraki yıllarda Türkiye’de çiftçi destekleme, gübre desteği, tohum-fidan desteği, sulama desteği, sulama desteği, mazot desteği ve kredi desteği şeklinde gerçekleşmiştir.

Türkiye’de Kasım 2023 de Resmi gazete de yayınlanan tebliğin birinci maddesi, ülkemizde bitkisel üretimi artırmak, verim ve kaliteyi yükseltmek, üretim maliyetlerinin karşılanmasına katkıda bulunmak, sürdürülebilirliği sağlamak gibi çeşitli alternatif tarım tekniklerinin geliştirilmesine yönelik çiftçilere destekleme yapılmasına ilişkin usul ve esasların belirlenmesi amacıyla hazırlandığını yazmaktadır Aynı gazetenin 2. Maddesinde de Tarım ve Orman Bakanlığı, bitkisel üretime destekleme ödemesi yapılmasına dair (2023/46) numaralı tebliğ ile yürürlüğe girmiştir. Bu madde de tarımsal faaliyette bulunan çiftçilere yapılacak destekleme ödemelerine ilişkin usul ve esasları kapsamaktadır (Resmi Gazete, 2023). Türkiye’de bu konuda ihtiyaca yönelik çeşitli düzenlemeler hükümet, bankalar ve çeşitli sosyal sorumluluk projeleri ile gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Çiftçilere ödenen desteklerde arazinin büyüklüğü temel kriter olarak ele alınmaktadır. Tarım ve Orman Bakanlığı Mart 2023 Tarım destek ödemesi Türkiye’deki çiftçilerin hesaplarına 3. 870.000.000 TL. olarak yatırılmıştır. Ayrıca başta Ankara olmak üzere çeşitli belediyeler tarafından mazot, tohum, gübre, sulama gibi farklı çiftçi destekleri verilmektedir.

Konuya Kırgızistan açısından bakıldığında, Kırgız Cumhuriyeti, yaklaşık 6 milyonluk nüfusu ve üçte ikisi kırsal alanlarda yaşayan, gelir düzeyi düşük olan bir ülkedir. Kırgızistan Türk Cumhuriyetleri içinde Sovyetler Birliği dönemindeki Sosyalist ekonomiden liberal ekonomiye en hızlı geçen, bu dönüşümün yasal altyapısına en çabuk uyum sağlayan ülkedir Kırgızistan’da sanayi çok gelişmediği için tarım sektörü ekonominin anahtar sektörlerinden biridir. Tarım sektörünün ülke gayrisafi yurtiçi hasılasındaki payı %14,7’dir. Tarımda ülkenin toplam çalışabilir nüfusun %65’i faaliyet göstermektedir. Kırgız Cumhuriyeti, 2016 yılında GSYİH’nin yüzde 15’ini oluşturan tarıma dayanmaktadır. Ancak, tarım sektörünün toplam GSYİH içindeki payı 2000 yılından bu yana % 34’ten azdır.

Ülkenin Kuzey ve Güney bölgelerinin kırsal alanları arasındaki gelir düzeyi ve sosyal yaşam farklılığı da ayrı bir sorundur. Tarım sektöründe 440.055 işyeri faaliyet göstermektedir. Bunlardan %99'u çiftlikler, %0,06'sı kooperatifler ve %0,09'u toplu çiftliklerdir. Bitkisel ürünlerin %75'i çiftlikler ve özel bahçelerde tarafından üretilmektedir (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024). 2020 yılında ülkede ekilebilir arazinin toplamı 1,2 milyon hektar olup, ekilebilir arazinin %46,9'unda tahıl bitkileri, %5,1'inde baklagiller, %1,6'sında yağ bitkileri, %1,8'inde pamuk ve kalan arazide, tütün, şeker pancarı, patates, sebzeler, pirinç, karpuz ve yem üretilmektedir. Kırgızistan'dan ihraç edilen tarımsal ürünlerde ilk sırada baklagiller yer almaktadır ve %60-80 oranında Türkiye'ye satılan kuru fasulye, Kırgızistan'ın en önemli tarımsal ihraç ürünüdür. Fasulyeden sonra taze patates de önemli ihracat ürünlerinden olup, genellikle komşu Kazakistan'a ihraç edilmektedir. Başlıca ihraç edilen ürünler: kuru meyveler, fındık, üzüm, elma ve armut, kayısı, kiraz, patates, soğan ve diğer ürünlerdir. Meyve ve sebzeler hava ve lojistik koşullarının uygun olması nedeniyle ülkenin Çüy, Oş ve Celalabad bölgelerinde yetiştirilmektedir.

Kırgızistan ekonomisinde tarihsel sürece bakıldığında, tarımın ağırlığı iş gücü ve ihracat açısından hep önemli olmuştur. 1990 yılı sonlarına doğru Kırgız hükümeti, tarımın geliştirilmesi ile ilgili bir program başlatmış, özellikle, tarımsal işletmelerin sahipliği ve yönetim yapısının yeniden düzenlenmesi konularına öncelik vermiştir. Sovyet öncesi göçebe hayatı benimsediğinden, ekonomisinin sadece tarım ve hayvancılık alanında geliştiği görülmektedir. Sanayileşmede yaşanan sorunlar nedeniyle tarımda kullanılan alet ve makineler konusunda da yetersiz kalmıştır. Kırgızistan Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bağımsızlığın ilk yılları ile birlikte daha önce diğer Sovyet Cumhuriyetlerinden sağladığı gübre ve zirai makine-ekipman parçalarının temininde zorlanmaya başlamıştır. Bu nedenle, tarımsal üretim önemli oranda gerilemiştir. Devlet, gerekli gübre ve ekipman parçalarını diğer ülkelerden sağlamaya çalışsa da bunların Sovyet dönemine göre çok daha pahalı olması nedeniyle beklenen sonuç elde edilememiştir. Yatırımların eksikliği ise yeni tarımsal teknolojilerin uygulanmasına olanak vermemektedir. Türkiye'den farklı olarak Kırgızistan'da Çiftçi Kayıt Sistemi bulunmamaktadır. Çiftçi örgütlenmesi durumuna baktığımızda Kırgız Cumhuriyeti'nde tarım kooperatifleri henüz gelişiminin ilk aşamasındadır. Hükümetçe kooperatiflerin gelişmesini teşvik edici vergilendirme ve sosyal sigorta açısından iyi koşullar ve tercihli krediler için programlar oluşturulmuştur. Buna rağmen, ülkede kooperatif örgütlenmelerinin tam olarak gelişmediği söylenebilir. Kooperatifçilik konusunda toplumsal olarak daha çok çabaya ihtiyaç vardır.

Kırgızistan Cumhuriyeti, ekonomik yetersizlikler nedeniyle geçim kaynaklarını ve gıda güvenliğini tehdit eden iklim değişikliği ile bağlantılı şoklara karşı oldukça savunmasızdır. İklim değişikliğine uyum öncelikleri, 2013 yılında onaylanan 2017 yılına kadar Kırgız Cumhuriyeti'nde İklim Değişikliğine Uyum Öncelikli Yönergeler aracılığıyla ifade edilmektedir. Hükümetin izlemiş olduğu politika, iklim değişikliğine ve değişkenliğe karşı en savunmasız sektörler olarak tarım ve gıda güvenliğine öncelik vermekte ve çok sektörlü bir yaklaşımı benimsemektedir. Üretim sistemlerinde iyileştirmeler, kuraklığa dayanıklı ürünler, mera yönetimi, tarım altyapısının iyileştirilmesi, gıda güvenliği izleme sistemleri ve erken uyarı sistemi gibi konular ele alınmaktadır. Buna ek olarak hükümet, tarım sektörünün direncini artırmak için 2016-2020 yılları arasında iklim değişikliğine uyum sağlama ve bitki çiftçiliği gibi önlemleri içeren tarım ve su kaynakları Programını başlatmıştır.

Küçük ölçekli çiftçilerin modern tedarik zincirlerinin bir parçası olması gerekmektedir. Tarım sektöründeki düşük yatırım ve düşük mekanizasyon, tedarik zincirindeki tüm paydaşlar için büyümeyi kısıtlamaktadır. Kırgız Cumhuriyeti'nde tarımsal üretimin çoğu aile tipi köylü çiftliklerinde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, küçük ölçekli çiftçiler modern tedarik zincirlerine entegre değiller ve pazarlara bağlı değiller, bu nedenle gıda ürünlerinin çoğu açık pazarlar veya pazarlar aracılığıyla dağıtmaya çalışılmaktadır (Kırgızistan Tarım Sektörü yatırımcı Rehberi 2024:10).

Kırgızistan'da çiftçiler, tarım ekipmanlarını birlikte kullanarak, gübre ve tohum satın alarak iş birliği potansiyelinin yalnızca küçük bir kısmından faydalanmaktadır. Kırgızistan çiftçi destek sistemi konusunda yol ve yöntem arayışlarını sürdürmektedir. Kırgız devleti tarafından tarım sektörünün finansman programına önem vermek amacıyla ülkenin önemli bankalarından olan Ayıl Bank, RSK Bank gibi devlet bankaları aracılığıyla çiftçilere düşük faizli krediler sağlanmaktadır. Nisan 2022 ayında Kırgız Bakanlar Kurulu'nun basın açıklamalarında, Kırgız Milli Bankası'nda biriken 3 milyon ABD doları tutarındaki fonun, Ayıl Bankası aracılığıyla, çiftçilere tarım, sulama teçhizatları alımı için %6 faizle 7 yıllık süre ile kredi olarak verileceği belirtilmiştir. Kırgızistan'ının 2026 yılına kadarki Milli Kalkınma Programı'nda tarım sektörünü geliştirmeye yönelik eylemler arasında büyük üreticilerinin gruplanmasını ve desteklenmesini dikkate alarak "Tarımın Finansmanı" programının gözden geçirilmesi eylemi de yer almaktadır. 2026 yılına kadarki Milli Kalkınma Programı'nda tarım sektörünü geliştirmeye yönelik aşağıdaki eylemlerin gerçekleştirilmesi planlanmaktadır (Kırgızistan Tarım Sektörü yatırımcı Rehberi 2024:10).

- 1) Tarım endüstrisi için bir ticaret borsası başlatmak;
- 2) Büyük meta üreticilerinin kümelenmesini ve desteğini dikkate alarak "Tarımın Finansmanı" programının gözden geçirmek
- 3) Organik üretimin geliştirilmesi için programın uygulanması;
- 4) Su taşımacılığı hizmetleri için tarife sisteminin revizyonu- ekonomik olarak haklı tarifelere geçiş;
- 5) Kırgızistan Cumhuriyeti'nin sulama sisteminin yeniden inşası (2018-2022);

- 6) Sarımsak sulama sisteminin yeniden inşası (2018-2022 yılları);
- 7) Issyk-Göl ve Narın Bölgelerinde sulu tarımın genişletilmesi (2021-2024);
- 8) Çüy bölgesinde sulu tarımın geliştirilmesi
- 9) Balık yetiştiriciliği "Su kültürü" geliştirme projesi;
- 10) Tarım ürünleri için ulusal izlenebilirlik sisteminin uygulanması;
- 11) Tek bir değer zinciri, tarımsal pazarlama ve e-ticaret merkezlerinin oluşturulması;
- 12) Agro Smart veri tabanının oluşturulması.

Bu gelişmeleri planlayan Kırgızistan'da daha önce de söz edildiği gibi ne yazık ki Çiftçi Kayıt Sistemi bulunmamaktadır.

7 Çiftçi Örgütlenmesi Sorunu

Kırgız Cumhuriyeti'nde tarım kooperatiflerinin gelişimi, henüz gelişiminin ilk aşamasındadır ve bunların daha da gelişmesini teşvik edecek hiçbir pratik eylem ve etkili önlem bulunmamaktadır. Öncelikle, kooperatiflerin geliştirilmesi için vergilendirme ve sosyal sigorta açısından iyi koşullar ve tercihli krediler için programlar oluşturulmuştur. Buna rağmen, ülkede kooperatif örgütlenmelerinin tam olarak gelişmediği söylenebilir. Kırgızistan Cumhuriyeti Ulusal İstatistik Komitesi verilerine göre mevcut tarım kooperatiflerinin sayısı 360 tır. Aynı zamanda tarım sektöründe yaklaşık 417.195 kişi istihdam edilmektedir. Kooperatifler ve diğer tarım örgütlerin üretimi ülkenin toplam tarımsal ürün üretim hacminin sadece %4,5'ini oluşturmaktadır.

Kırgızistan da çiftçilere destek gerektiren en önemli konuların başında toprak analizi konusu gelmektedir. Bağımsızlık öncesi, Sovyetler döneminde her bölge ve il için toprak kalitesi toprak analizi yapılarak toprağın özelliklerine planlı olarak ekim yapılmaktaydı. Sovyetler Birliği dağıldıktan bugüne kadar bu tür çalışmalar yapılmamıştır. Kırgızistan toprak analizini yapan iki laboratuvar faaliyet göstermekte, söz konusu laboratuvarlarda, makro besin elementlerinin analizi yapılmakta, ancak mikro besin elementleri yapan laboratuvar bulunmamaktadır. Kısacası bu laboratuvarlar yetersiz kalmaktadır. Bu konuda da hükümet ve çeşitli kuruluşlar ya da hibe ile ihtiyaç duyulan analizleri yapabilecek laboratuvarlar bir an önce hizmet vermeye başlamalıdır (Tarım ve Orman Bakanlığı, 2024).

8 Sonuç

Değişen ve gelişen, küreselleşen dünyada tarım sektörü her dönemde önemli olmuştur. İnsanların birincil ihtiyacı olan beslenme tarımla mümkün olmaktadır. Fakat ne yazık ki sanayileşme ve betonlaşmanın ve olumsuz iklim koşulları ve çevre kirliliğinin de etkisiyle tarım istenilen düzeyde gelişmemiştir. Bu acı gerçek tüm dünya için de geçerlidir. Türkiye'nin tarım sektörü, ülkenin ekonomik kalkınmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ancak, küresel rekabet, iklim değişikliği ve su kaynaklarındaki sınırlamalar gibi faktörler, tarım politikalarının daha stratejik ve yenilikçi bir perspektife taşınmasını gerektirmektedir. Tarım politikaları, sadece ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ve çevresel faktörleri de dikkate alarak şekillenmek durumundadır. Türkiye'nin tarım politikalarının başarıyla şekillenmesi, ülkenin ekonomik, sosyal ve çevresel hedeflerine ulaşmasında kritik bir rol oynayacaktır. Bu nedenle, tarım politikalarının daha geniş bir perspektifte değerlendirilmesi ve stratejik bir şekilde yönlendirilmesi, Türkiye'nin ve Kırgızistan'ın tarım sektörünü güçlendirecek ve sürdürülebilir bir geleceğe taşıyacaktır.

Türkiye'nin tarım politikalarının ele alınması, ülkedeki tarım sektörünün gelişimini anlamak ve geleceğe yönelik sürdürülebilir bir tarım stratejisi oluşturmak adına kritik bir öneme sahiptir. Tarımsal gelir açısından bakıldığında tarımın ülke ekonomisinde yaratılan parasal değer içindeki payı da giderek azalmıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarında yaratılan her bir 100 liranın yaklaşık 45 lirası tarım sektörüne aitken, 2000'li yıllarda yaratılan her 100 TL'nin ortalama sadece 7.5 TL'si tarım sektörüne aittir. Bu tablo ülkemiz için çok üzücüdür. Tarıma gereken önemin verilmemesi göç olgusunu da ortaya çıkarmış, özellikle genç nüfusun her iki ülke için de köyden kente göçünü beraberinde getirmiştir. Köylerde iş görebilecek genç nüfus neredeyse kalmamıştır. Köy okullarının da kapatılarak taşınmalı sisteme geçilmesi de caydırıcı diğer bir faktördür. 2000'li yıllardan başlayarak devlet tarafından tarım sektörüne yönelik verilen desteklemeler önemli oranlarda artsa da bu desteklemelerin toplam gelir içindeki payı çok azdır. Ayrıca sadece maddi destek değil, örneğin her köye bir ziraat mühendisi gönderimi, bilinçli tarım nasıl yapılır? gibi uygulamalara da ihtiyaç vardır. Diğer bir acı gerçek de tarımsal göstergelerde 2000'li yıllarda tarımın dış ticaret içindeki payı ithalat açısından artarken ihracat açısından azalmıştır. Tarımda verimliliğe ve çiftçilerin desteklenmesine hem Türkiye hem de Kırgızistan açısından hükümet programlarında daha çok yer verilmelidir.

Kırgızistan'da 1991'de Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını kazandıktan sonra hükümet, 1990'ların sonlarında tarım sektörüne önem verilmiştir ancak güçlü bir ekonomik genişlemeyle sonuçlanan çeşitli piyasa odaklı reformlar ve toprak reformu politikaları uygulanmış, ancak, genel ekonomide olduğu gibi tarımda da büyüme son yıllarda durgunlaşmıştır. Yeşil tarım, modern tarım, organik tarım gibi konular da uygulamaya konulmalıdır. Kırgızistan için acilen çiftçi kayıt sistemi uygulamasına geçmek gereklidir. Hem Türkiye hem de Kırgızistan liderleri oluşturdukları dostluk ve beraberlik anlayışı ile tarıma olan destek miktarını ve çeşidini arttırmalıdır. Her iki ülkede yaşayan çiftçilere gerekli maddi ve bilgi desteğini sağlayarak onları hak ettikleri ve hedefledikleri yere

ulaştırılmalıdır. İnsanların sağlıklı, güvenli beslenme ihtiyaçlarının karşılanması için çiftçilerin de ekonomik ve sosyal olarak güvende olmaları da çok önemlidir.

Kaynakça

- Acar, M., (2006). **DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği**, Orion Yayınevi, Ankara.
- Başaran, E. (2020). Türkiye tarımının genel görünümü ve küçük üreticilerin varlığı üzerine sosyolojik bir analiz. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, **8**(1), 55-62.
- Baydar, S. & Yumak H., (2000). Van ve Bitlis İllerinin Tarımsal Mekanizasyon Durumu ve sorunları üzerine bir araştırma. 19. Tarımsal Mekanizasyon Ulusal Kongresi, 62-68.
- Bayram, B., Yolcu, H., & Aksakal, V. (2007). Türkiye’de organik tarım ve sorunları. *Atatürk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, **38**(2), 203-206.
- Can, M., & Esengün, K. (2007). Avrupa Birliği kırsal kalkınma programlarının Türkiye’nin kırsal kalkınması açısından incelenmesi: SAPARD ve IPARD örneği. *Journal of Agricultural Faculty of Gaziosmanpaşa University (JAFAG)*, **2007**(2), 43-56.
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu, DEİK (2012). Kırgızistan Ülke Bülteni. <https://www.deik.org.tr/uploads/kirgizistan-ulke-bulteni.pdf>
- Dinler, Z. (2014). **Tarım Ekonomisi** (Yedinci baskı). Ekin Basım Yayım ve Dağıtım, Bursa.
- Direk, M. (2012). **Tarım Tarihi ve Deontoloji**. Eğitim Yayınevi., Konya.
- Doğan, Z., Arslan, S., & Berkman, A. (2015). Türkiye’de tarım sektörünün iktisadi gelişimi ve sorunları: tarihsel bir bakış. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, **8**(1), 29-41.
- Egeli, H.A., & Emsen, Ö.S. (2002). Geçiş Sürecinde Kırgızistan Ekonomisi. *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, **2**(4), 103-116.
- Emsen, Ö. S., Ersungur, Ş. M., & Özdemir, D. (2011). **Ekonomik Sistemler ve Geçiş Ekonomileri: Orta Asya ve Kafkasya Ekonomilerine Bir Bakış**. Siyasal Kitabevi.
- Günaydın, G. (2009). Türkiye tarım politikalarında ‘Yapısal Uyum’: 2000’li yıllar. *Mülkiye Dergisi*, **33**(262), 175-221.
- Gürler, A.Z. (2008) **Tarım Ekonomisi** (Nobel Yayınevi).
- Koyçuev, T., (2007). **Kırgız Cumhuriyetinin Ekonomisi**, çev. Omurkan Nurkamilova, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesinin Yayınları: 92, Bışkek, s.57.
- Narin, M., & Öztürk, F. (2004). 2004 Türkiye İktisat Kongresi, İktisadi Sektörlerde Gelişme Stratejileri, Tebliğ Metinleri 1. Türk Tarım Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği, 9-35.
- Olalı, H., & Duymaz, İ. (1987). **Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı**. İzmir Ticaret Borsası.
- Resmi Gazete (2023). 26 Kasım 2023 Tarihli ve 32381 Sayılı Resmî Gazete. <https://www.resmigazete.gov.tr/fihrist?tarikh=2023-11-26>
- Semerci, A. (2016). Effects of agricultural supports on farmer’s revenue and product costs: The case of Turkey. *Custos e@ gronégocio on line*, **12**(3), 71-96.
- Tarım ve Orman Bakanlığı (2024). **Kırgızistan Tarım Sektörü Yatırımcı Rehberi**. <https://www.tarimorman.gov.tr/ABDGM/Belgeler/Ulke%20Masalar%C4%B1/K%C4%B1rg%C4%B1rg%C4%B1zista n.pdf>
- Turp, M. (2018). Demokrat parti döneminde tarım alanında yapılan kanuni düzenlemeler (1950-1960). Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları. Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (12-14 Nisan). Şanlıurfa.
- Uçak, H. (2011). Tarım Sektöründe Erken Emeklilik Sistemi ve Avrupa Birliği’ndeki Uygulamaları. *Tarım Ekonomisi Dergisi*, **17**(1 ve 2), 9-17.
- Yalçinkaya, N., Yalçinkaya, M. H., & Çılbant, Ç. (2006). Avrupa Birliği’ne yönelik düzenlemeler çerçevesinde Türk tarım politikaları ve sektörün geleceği üzerine etkisi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, **13**(2), 97-118.